

תוכן העניינים

פתח דבר

ט

1

פרק ראשון: מבוא

- א. מוקדם ומאוחר בסדר המקרא 1
- ב. סמיכות פרשיות 3
- ג. היחס בין המושגים לאור הפשט והדרש 5
- ד. 'אין מוקדם ומאוחר' – פירוש אחר 7
- ה. סמיכות פרשיות והפשט הספרותי 9
- ו. סדר המאורעות וסדר הטקסט 11
- ז. סמיכות הלכתית 11
- ח. בין מדרש לפרשנות בימי הביניים 12
- ט. מטרת הספר 14
- י. סיכום 14

הדרש

21

פרק שני: חז"ל – אין מוקדם ומאוחר בתורה

- א. דרשות יסוד: תנאים 21
- ב. דרשות יסוד: אמוראים 23
- ג. דרשות 'אין מוקדם ומאוחר' בתלמוד ובמדרש 25
- ד. סיכום 33

37

פרק שלישי: חז"ל – למה נסמכה?

- א. דרשות יסוד 38
- ב. מסקנה: הסמיכות היא דרש 48
- ג. סמיכות הלכתית 49
- ד. מדרשי הלכה קרובים לפשט 58
- ה. דרשות מתוך ספרות האמוראים 59
- ו. מונחי הסמיכות 70
- ז. סיכום 71

מן הדרש אל הפשט

- 77 פרק רביעי: רש"י – ליישב ביאורים על הסדר
- א. מגמת הפשט בפירושו 78
  - ב. פשט ואגדה מיישבת 81
  - ג. הסמיכות בשירות הפשט 82
  - ד. סמיכות ללא מדרש 88
  - ה. סמיכות על פי נושא משותף 92
  - ו. סמיכות הלכה וסמיכות אגדה 93
  - ז. המעבר ממדרש לפרשנות 95
  - ח. רש"י בראי מפרשיו: שני סוגי סמיכות 97
  - ט. הסמיכות בין נ"ך לתורה 101
  - י. 'אין מוקדם ומאוחר' בתורה ובנ"ך 101
  - יא. סיכום 103
- 105 רשימת מקרי הסמיכות בפירושו רש"י
- א. סמיכות פרשיות בפירושו לתורה 105
  - ב. סמיכות פרשיות בפירושו לנ"ך 144
  - ג. מקרי 'אין מוקדם ומאוחר בתורה' 153
  - ד. 'אין מוקדם ומאוחר' בנ"ך 159

הפשט

- 159 פרק חמישי: ראב"ע – למה דבק זה המשפט אל זה
- א. הסמיכות כפשט 169
  - ב. היגדים עקרוניים 171
  - ג. בין סמיכות לדבקות 178
  - ד. הסמיכות במזמורי תהלים 179
  - ה. המחלוקת בין רס"ג וראב"ע 181
  - ו. סוגי סמיכות שונים 184
  - ז. בין המדרש לראב"ע 186
  - ח. על ריבוי מקרי ההלכה 188
  - ט. לשונות של סמיכות 189
  - י. סיכום 189
- 191 רשימת מקרים בפירושי אבן עזרא
- א. המהדורות השונות של הפירושו לתורה 191
  - ב. הסמיכות בפירושי ראב"ע לתורה 192
  - ג. מקרי 'אין מוקדם ומאוחר בתורה' 307

פרק שישי: רמב"ן – ועל דעתי כל התורה כסדר

א. 'אין מוקדם ומאוחר בתורה' 317

ב. מה בין רמב"ן לקודמיו? 319

ג. 'אין מוקדם' ככלל ספרותי 321

ד. 'להשלים ענייניו' 325

ה. מקורות רמב"ן להשלמת העניין 327

ו. השלמת העניין אצל הקראים 329

ז. פרשות המציינות זמן או מקום 332

ח. 'טעות אופטית' בסדר התורה 333

ט. מהסיפור לספרות החוק 336

י. יחס כפול לאותה פרשה 339

יא. מקור השניות 341

יב. שתי פרשות מפוצלות 342

יג. סיכום 346

רשימת מקרים בפירוש רמב"ן לתורה

א. מקרי 'אין מוקדם ומאוחר בתורה' 349

ב. מקרי סמיכות פרשיות 374

ג. השימוש בשורש דב"ק 407

ד. הערות נוספות על סדר המקרא 409

פרק שביעי: אחרית דבר

א. תקופת חז"ל 413

ב. פרשנות רש"י 414

ג. פרשנות ראב"ע 415

ד. שיטת רמב"ן 417

ה. גישות מודרניות לסדר ולסמיכות 418

ו. סוף דבר 422

קיצורים ביבליוגרפיים

א. מקורות חז"ל 424

ב. ספרים ומאמרים 426

מפתח אישים ונושאים

מפתח מקורות

פתח דבר

מן המפורסמות היא שפרשנות המקרא בימי הביניים נחלקה לשתי קבוצות – הספרדית והאשכנזית. הפרשנות בספרד נולדה בסביבה מוסלמית שהעריכה את לימודי החול, המדעים והספרות, ואלה נתנו את אותותיהם בפירושי המקרא, הדבקים בפירוש הפשוט, ההגיוני והדקדוקי של הכתוב. ואילו לפי הדעה הרווחת, עולמה של יהדות אשכנז התרכז בתוך דל"ת אמות של בית המדרש, ועל כן פרשנותה הייתה המשך דרכי המדרש והאגדה.

בתחילת המאה השתים־עשרה קיבלה הפרשנות הצפון צרפתית, פלג מהענף האשכנזי, צביון מיוחד במפגש הגובר והולך עם העולם החיצוני. ידיעותיהם בלימודי החול היו פחותות בהרבה מאלה של יהודי ספרד, ובכל זאת המגע עם הנוצרים והידיעות החלקיות בחכמות הגויים עזרו לפרשנים הצפון צרפתים להבין את פסוקי המקרא בדרך שהם זיהו כ'פשוטו של מקרא'. ידיעות אלה תרמו לא רק להסבר הפסוקים, אלא הביאו את מפרשי צפון צרפת למודעות שהתורה היא יצירה ספרותית. תודעה זאת השפיעה גם על התפיסות של מוקדם ומאוחר בסדר התורה.

העיסוק בסדר פרשיות התורה לא נולד בימי הביניים. השאלה 'למה נסמכה פרשת פלונית לאלמונית' והמאמר 'אין מוקדם ומאוחר בתורה' לקוחים מספרות התלמוד והמדרש. ההיגד הראשון בא לתת פתרון וטעם לסדר המצוי. ההיגד השני מצביע לכאורה על חוסר סדר כלשהו. רבים סבורים כי הסתירה ביניהם היא הנותנת שמדובר ברעיונות מתוך ספרות המדרש והאגדה, שהרי מקובל לחשוב שבמקורות חז"ל אין הקפדה על חשיבה עקיבה ומסודרת. בסקירת הספרות הזאת אבדוק אם אכן מדובר בסתירה בין מושגים, בדעות שונות של חכמים או בשתי אמירות שאין ביניהן התנגשות כלל.

מפרשי ימי הביניים שילבו את מאמר המדרש 'אין מוקדם ומאוחר בתורה' ואת הרעיון של סמיכות פרשיות בתוך פירושיהם לתורה. אך בעקבות התמורות שעברו על העולם מאז ימי חז"ל ועד למאה השתים־עשרה, זכו שני המושגים למשמעות חדשה. בחרתי בשלושה מפרשים מפורסמים, אחד מאשכנז ושניים מספרד, כדי להראות איך השתנה היחס לשאלת מוקדם ומאוחר בפרשיות ובפסוקים. המפרש האשכנזי שאת פירושו בדקתי הוא רבי שלמה יצחקי – רש"י (1040–1105). מייצגי ספרד הם רבי אברהם אבן עזרא – ראב"ע (1089–1164) ורבי משה בן נחמן – רמב"ן (1195–1273). יחסם לסדר התורה וההבדלים בינם לבין עצמם ובין שיטותיהם לבין דעות חז"ל הם נושא הספר.

על פניו הספר מכיל אוסף של מקרי 'אין מוקדם ומאוחר בתורה' ומקרי 'למה נסמכה פרשה זאת לפרשה אחרת' בניסוח זה או אחר ומגיש אותם לפני הקורא. אך רשימות

אלה משמשות כלי כדי לחקור את הנושא האמיתי: השינויים שחלו בפרשנות התורה מימי חז"ל עד ימי הביניים, מה טיבם ומה גרם להם? לדעת רבים המניע העיקרי לשינויים בכל תחומי הפרשנות הוא המעבר מדרך הדרש אל הפשט. החשיבה החדשה שהייתה פרי הפילוסופיה והמדע ורוח הזמן, ואשר כללה גם מגע בין מפרשים יהודים ואנשי מקרא נוצרים,¹ הביאה לכך, שפרשני ימי הביניים התחילו לראות את התורה באור אחר. חלק מההסתכלות החדשה נגעה גם לסדר פרשיות התורה ופסוקיה.

על סמך התפתחות זאת חילקתי את הספר לשלוש חטיבות: הדרש, בין דרש לפשט, הפשט. בחלק הראשון עסקתי בפרשנות חז"ל, בחלק השני בפרשנותו של רש"י ובחלק השלישי, בראב"ע ורמב"ן. בספר שבעה פרקים: פרק מבוא, שני פרקים על חז"ל ופרק אחד לכל פרשן – רש"י, ראב"ע ורמב"ן. חותם את כולם פרק מסכם. לפרקים ד, ה, ו – רש"י, ראב"ע ורמב"ן – נוספו רשימות ובהן מאות הערות מתוך פירושיהם בנושא מוקדם ומאוחר וסדר התורה.

מאמרי חז"ל בפרקים ב, ג, הוצאו מתוך 'פרויקט השו"ת' של אוניברסיטת בר-אילן; ההערות מתוך פירושיהם של רש"י, ראב"ע ורמב"ן לתורה הועתקו ממאגרי המידע של מפעל 'מקראות גדולות הכתר' בעריכתו של פרופ' מנחם כהן.² נוסח הפירושים במהדורת 'הכתר' נבחר בבדיקה קפדנית של כתבי היד. ככל הספר אני מדגיש את המילים במובאות שעניינן מוקדם ומאוחר או סמיכות פרשות. מתוך מאמרי חז"ל והערות המפרשים שאספתי, בחרתי במספר מצומצם של דוגמאות לשמש בסיס לפרקי הספר ובעזרתם תיארתי את דרכו של כל פרשן בנושא מוקדם ומאוחר בתורה. ניסיתי להתוות את דרכו של כל אחד מהפרשנים בנפרד ולהראות איך התאימה גישתו בנושא הסדר בתורה לגישתו הפרשנית הכוללת. כן עסקתי ביחסו של כל מפרש לספרות המדרשים והתלמוד ולמפרשים שקדמו לו. כאמור, את שאר הדוגמאות הבאתי ברשימה נפרדת בסוף כל בליווי פירוש קצר משלי.

1 על מגעים בין מוסלמים ויהודים בנושא המקרא ראו שורות ספורות אצל לצרוס-יפה, עולמות, עמ' 139–140. על הרקע הערבי לפרשנות המקרא של יהודים רבניים וקראים ראו פוליאק, צמיחתה, עמ' 302: 'הופעתה של גישה לשונית-הקשרית כמושג מובחן בפרשנות היהודית שייכת לעידן זה של ימי הביניים, שבו הפך המפגש עם התרבות הערבית, על גנפי העיסוק הלשוני והפילוסופי המפותח שאפיינו אותה, לגורם מעצב של התרבות היהודית. [...] בארץ ישראל ובכלל היו לגישה הלשונית-ההקשרית מהלכים במאה העשירית בפירושי גאונים כרב סעדיה ובעבודות של קראים כדניאל אלקומיסי וקקסאני'. וראו את הסיכום של פרנק, חפישו שפיר, עמ' 248–257, ובמיוחד משפטיו האחרונים: 'בלי ספק הקראים הם שהעבירו את פרשנות המקרא למרכז הזירה. הם הזניחו את מדרשי חז"ל והעלו על נס את הפילולוגיה, ובכך הביאו לשיאה צורה חדשה [של פרשנות]' (שם, עמ' 257).

2 מפעל שהוא חלק מהמכון לפרשנות המקרא היהודית שליד המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן. עד עתה יצאו לאור עשרה כרכים וביניהם שני חומשים, בראשית ושמות, אך נוסח המפרשים לשאר החומשים נרשם בתקליטור המפעל. ההערות בסוגריים עגולים בתוך מובאות מן המפרשים, המציינות בדרך כלל מראה מקום, הן של עורכי הכתר; הערות שלי מובאות בסוגריים מרובעים.

שם הספר מבוסס על סוגיה בבבלי, בבא קמא קב ע"א,³ ובה רב הונא אמר שאין סדר למשנה. זאת אומרת שאין לדייק הלכה מסדר המשניות, שמא המשנה המאוחרת נשנתה ראשונה. לכך התנגד רב יוסף, באומרו כי אם כן בטלו כמה וכמה כללי הלכה, כגון הכלל 'מחלוקת ואחר כך סתם, הלכה כסתם'.⁴ על כך השיב רב הונא, 'כי לא אמרינן אין סדר למשנה – בחדא מסכתא, אבל בתרי מסכתות אמרינן'. ופירושו: מתי יש לומר שאין סדר למשנה? בין שתי מסכתות שונות; אבל בתוך מסכת אחת אכן יש סדר למשנה. הסוגיה הזאת, אף שהיא עוסקת במשנה ולא במקרא, משמשת משל לענייננו.⁵ ואמנם, אברבנאל השתמש בניסוח החיובי של 'אין סדר למשנה' כדי לתאר את סדר הדינים בפרשת משפטים: 'שיש סדר למשנה ומוקדם ומאוחר בלמוד התוריי'.⁶ בעיני חכמי ימי הביניים שאת דעותיהם אני בוחן כל התורה היא מסכת אחת ויצירה אחידה. הנחה זאת הוליכה אותם למסקנה שיש סדר לתורה. השאלה היא איזה סוג של סדר מצוי בה – ועל כך נותן הספר את הדעת.

* * *

ראשיתו של מחקר זה בלימוד פירוש רמב"ן לתורה בחברותא. כתוצאה מכך פרסמתי את המאמר "אין מוקדם ומאוחר" בפירוש הרמב"ן לתורה, תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 41–62. לאחר מכן בדקתי סמיכות פרשיות אצל ראב"ע ורש"י בשני מאמרים, 'סמיכות פרשיות בפירושי ראב"ע: מפרשנות הדרש אל הפשט', עיוני מקרא ופרשנות ה (תש"ס), עמ' 205–219; "למה נסמכה" בפירוש רש"י, פרקי נחמה: ספר זכרון לנחמה ליבוביץ (תשס"א), עמ' 145–179. פרקים אלה שוכתבו מחדש על מנת לכלול את כל צדדי השאלה של מוקדם ומאוחר בתורה וכדי שישתלבו בתוך יריעה אחת. שני הפרקים על חז"ל נכתבו במיוחד לספר וכן נוספו מבוא ואחרית דבר. רשימות ההערות של כל המפרשים בעניין מוקדם ומאוחר, שהן רוב מניינו של הספר, מופיעות כאן לראשונה. זה המקום להזכיר לטוב את ידידי עורך הדין מנדל שפירא; רבות מן הפרשות הנדונות כאן עלו בלימוד משותף בפרשת השבוע, זה לנו עשרים שנה. חברים מספר קראו פרק

3 אחי דוד הציע לי את שם הספר. רק לאחר מכן בא לידיעתי ספרו של הרב חיים הירשנזון, סדר למקרא, ירושלים, 1935. התייחסתי לספר זה בפרק המבוא, סעיף ז.

4 פירוש הדברים: כשמצאנו מחלוקת במשנה ולאחריה מצאנו כי אחת הדעות שנויה כסתם משנה' (כדעה בלי שם), ההלכה כמו ה'סתם משנה'.

5 יש הקבלה ברורה בין הנאמר בתלמוד על סדר המשנה ובין דיון תלמודי אחר בנושא מוקדם ומאוחר בתורה. השוו את הלשון 'כי לא אמרינן אין סדר למשנה – בחדא מסכתא, אבל בתרי מסכתות אמרינן' עם פסחים ו ע"ב: 'אמר רב מנשיא בר תחליפא משימה דרב: זאת אומרת אין מוקדם ומאוחר בתורה. – אמר רב פפא: לא אמרן אלא בתרי ענייני, אבל בחד עניינא, מאי דמוקדם – מוקדם, ומאי דמאוחר – מאוחר'. ופירושו: רב מנשיא אמר משמו של רב: זאת אומרת [מהמקרה שהבאנו אפשר ללמוד], שאין מוקדם ומאוחר בתורה. אמר רב פפא, לא אומרים [שאין מוקדם ומאוחר בתורה] אלא בשני נושאים, בשתי פרשות, אבל בתוך פרשה אחת, מה שמוקדם מוקדם, ומה שמאוחר, הוא אכן המאוחר. להסבר המאמר כולו ראו להלן, פרק שני, סעיף ב, 'דרשות יסוד: אמוראים', דוגמה 3.

6 ראו להלן, פרק ראשון, סעיף ח, 'בין מדרש לפרשנות בימי הביניים'.

בספר, על פי תחומי מומחיותם: פרופ' דוד הנשקה, פרופ' ישעיהו מאורי, ד"ר אהרון מונדשיין, ד"ר יעל שמש. אעיר מיד שאין הם אחראים כלל וכלל לתוצאה הסופית, אך אני מודה להם מקרב לב על הערותיהם. אחרון אחרון תשואות חן לשני עוזרי, פזית מגן ופיני זרביב, על עמלם בכל שלבי הספר כדי שייצא נקי מכל רבב, ולתלמידי יהודה גרנות על הערותיו המחכימות. למרות מאמצייהם, אני נוטל על עצמי את האחריות לטעויות בלתי נמנעות בספר שמכיל מאות רבות של מובאות מתוך המקורות. הספר מוקדש להורי, אבא מרי הרב מנחם מנדל ז"ל שנפטר בי"ד בתמוז תשס"א ואמי מורתי פעשע מנוחתה עדן שהלכה אחריו לעולמה בי"ט בכסלו תשס"ג. חינוך בניהם ובנותיהם עמד בראש מעיינם ועל ראש שמחתם. גאוותם בי ובמשפחתי הייתה לי מקור השראה ושמחה, והם היו לנו לעטרת תפארת. זכרם הוא נר לרגלי ומאור להמשך דרכי.